

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА І МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 РОКУ

МИЦИК Ю. А.,
доктор історичних наук, професор

Національний університет
«Києво-Могилянська Академія»

Переяславська рада і раніше привертала до себе увагу дослідників¹, а останнім часом навколо неї не припиняються дискусії і серед широких громадських кіл. В дореволюційні і радянські часи в межах Російської імперії-СРСР могли публікуватися лише ті роботи, які були написані з позицій російського великодержавного шовінізму, про що свідчать хоча б відомі «тези» ЦК КПРС. Сучасні українські історики, які працюють в умовах незалежної Української держави, нарешті можуть вільно досліджувати цю складну проблему, так само, як раніше українські емігрантські автори. Це дозволило об'єктивно висвітлити історію Переяславської ради, укладання російсько-українського договору 1654 р. Отже встановлено що Переяславська рада не мала в собі нічого містичного, а була одним з чергових політичних союзів Української держави викликаних необхідністю боротьби проти колоніального гніту Речі Посполитої. Вона зовсім не була одностанійною, а близько 200 її учасників не репрезентували населення всієї України. Присяга була дана російському цареві Олексію I, а не російському народу; географічно вона охоплювала тільки Наддніпрянщину і то не всі козацькі полки (масмо на увазі наприклад Уманський, Брацлавський, частково Корсунський полки). Присягу не складали жінки і селяни, а вже це одне означає, що її не складала переважна більшість населення Наддніпрянщини. Крім того категорично відмовилися присягати представники українського православного духовенства. Отже присягали тільки козаки і міщани і то не всі.

Слід відзначити, що оригіналу договору у звичному для сучасної дипломатичної практики вигляді ніколи не існувало. Справа в тому, що цей договір укладався протягом тривалого часу не єдиною делегацією українського уряду, а представниками різних станів українського суспільства (козаки разом з шляхтою, міщани, православне духовенство). Переговори української церковної делегації на чолі з Інокентієм Гізелем-архимандритом Києво-Печерської лаври закінчились безрезультатно через безпідставну і неканонічну вимогу з боку Москви підпорядкувати Православну Церкву в

Україні Московському патріарху (на той час УПЦ знаходилась у канонічному зв'язку з Вселенським патріархом).

Представники міщан кількох міст України привезли до Москви цілий шерег документів (грамот, привілеїв тощо) наданими їм великими князями литовськими, польськими королями, що гарантували їм міське самоврядування та інші пільги. Міщани домагалися збереження свого «статус-кво», підтвердження представлених документів, що і було вчинено царем Олексієм. Пізніше (у другій половині XVII-XVIII ст.) ці привілеї будуть поступово ліквідовані і гарантії з боку російського уряду виявляться порожнім звуком.

Найважливіший блок документів всього комплексу російсько-українського договору 1654 р. є т.зв. «Березневі статті», котрі стали результатом порозуміння між українською козацько-шляхетською делегацією та російським урядом у березні-квітні 1654 р. Але й вони не мають свого оригіналу а дійшли до нашого часу у трьох чернетках-редакціях (20 статей, 23 статті, 11 статей). Вони зафіксували вимоги української сторони і відповіді на них російської. Якщо взяти найповніший варіант «Березневих статей» то виявиться, що з 23 статтей порозуміння було досягнуто по 16, а по інших шести кожна сторона залишилася на своїх позиціях, плануючи очевидно розв'язувати спірні питання у подальшому «робочому порядку». Між тим, ці шість пунктів були дуже важливими. Для прикладу розглянемо пункт про зовнішню політику Української держави. Український уряд прагнув проводити самостійну зовнішню політику, а російський намагався взяти її під свій контроль і навіть заборонити Чигирину зносити з Річчю Посполитою та Османською імперією з Кримським ханством включно. На практиці кожна з сторін виходила з свого розуміння договору у даному питанні, що призводило до дуже цікавих і навіть дивних ситуацій². Так, після порушення російським урядом договору 1654 р. під час укладання російсько-польського перемир'я у Вільні 1656 р. (українська делегація не була навіть допущена на ці переговори, що явно суперечило букві і духу «Березневих статей»), український уряд поспішив укласти військово-політичні союзи з Швецією та Трансільванією. Внаслідок цих дій обох урядів Україна та Московська держава опинилися у різних ворогуючих військових коаліціях, але формально знаходилися у військово-політичному союзі між собою! В той час, як Московська держава і Річ Посполита воювали проти Швеції, Україна разом з Швецією воювала проти Речі Посполитої! Між собою Україна і Московська держава зберігали тоді нейтралітет, хоча періодично спалахували конфлікти між вояками з обох боків.

Варто наголосити на різниці політичних менталітетів українського та російського урядів. Якщо уряд Української держави-Гетьманщини, укладаючи союз з Московською державою, поступово виступав за рівні права його учасників і сподівався реалізувати свій намір у традиційному для Західної Європи дусі, то російський уряд вже тоді прагнув перетворити Україну на свою колонію,

але з тактичних міркувань не наголошував на цьому в момент переговорів, щедро розсипаючи обіцянки не порушувати «права і вольності» України. Характерно, що цар Олексій I навіть видав грамоти на підтвердження всіх «прав і вольностей», які мали на той час українці.

Не можна не сказати і про те, що договір був не тільки не завершеним, але й недосконалим. Він не охоплював своїми статтями всіх важливих питань російсько-українських взаємовідносин. Але при всьому цьому він мав безперечно позитивну рису: він був рівноправним договором між двома суверенними державами. Це забезпечило його взаємовигідність, значні успіхи у посиленні міжнародних позицій обох держав: 1654-1656 рр. майже всі етнічні українські землі будуть визволені від гніту Речі Посполитої, а у 1656-1657 рр. українські війська навіть візьмуть Варшаву і Краків, не кажучи про інші польські і литовські міста, як от Люблін; Росія вийде на береги Балтійського моря; спільними зусиллями буде визволена від гніту Речі Посполитої Білорусь.

Однак грубе порушення Москвою договору 1654 р. призвело до поступової зміни характеру російсько-українських взаємовідносин³. По смерті Богдана Хмельницького у 1657 р. Москва грубо втручається в українські справи, що призводить до російсько-української війни 1658-1659 рр., провокує виступи внутрішньої опозиції. Програвши війну через виступи опозиції, які переросли у громадянську війну, Україна мусила піти на укладання нового договору (Переяславський договір у 1659), котрий поклав кінець незалежній Українській державі козацької доби і перетворив Україну-Гетьманщину у автономне політичне утворення під владою Російської імперії. Але ця автономія поступово обмежувалася російським урядом і врешті була ліквідована наприкінці XVIII ст.

ПОСИЛАННЯ

¹ Див.: Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. - К., 1994; Яковлів А. Українсько-московські договори XVII-XVIII віках //Траці українського наукового інституту. - Варшава, 1934. -Т. 19; Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Історично-правнича студія. - Нью-Йорк, 1954.

² Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1996. - Т. IX. - Ч. 1.; Мицик Ю. Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 р? //Старожитності - 1991. - № 1. - С. 10-11; Мицик Ю.А., Степенькін С.Ю. Корсунщина козацька. - Корсунь-Шевченківський, 1997. - С. 54-57.

³ Основна маса документів всього комплексу російсько-українського договору 1654 р. була видрукована ще в дореволюційний час: Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб., 1878. Аналіз цих документів, а також ряд нововиявлених подано нами у кн.: Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. - Дніпропетровськ, 1996.